

Tadeusz Kołosowski, Stanisław Kalinkowski, Katarzyna Urbaniak

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 57/2, 157-167

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. PRZEGLĄD CZASOPISM. 1. Augustinianum 25(1985) z. 1—2. — 2. Augustinianum 26(1986) z. 1—2. II. SPRAWOZDANIA. 50 lat polskich wykopalisk na Bliskim Wschodzie*.

I. PRZEGLĄD CZASOPISM

1. Augustinianum 25(1985) z. 1—2

Dwudziesty piąty tom „Augustinianum”, zatytułowany: *Miscellanea di studi agostiniani in onore di P. Agostino Trapè*, poświęcony jest w całości filozoficzno-teologicznej myśli św. Augustyna. Wydaniem tego tomu uczczono siedemdziesiątą rocznicę urodzin o. Augustyna Trapè OSA, jednego z najwybitniejszych znawców myśli augustyńskiej. Stąd numer otwiera krótka biografia o. A. Trapè, w której czytamy między innymi, że kierował się on w swoim życiu dwiema fundamentalnymi zasadami: wierności Pismu Świętemu, Tradycji i Kościołowi oraz namiętnego poszukiwania odpowiedzi na niepokoje współczesnego świata. Umieszczona następnie bibliografia prac o. A. Trapè zawiera 82 pozycje, w większości artykuły poświęcone teologii życia duchowego.

W części zasadniczej tom dzieli się na dwie części. Pierwsza poświęcona jest studiom nad życiem i dziełem św. Augustyna, druga natomiast stara się ukazać wpływ myśli augustyńskiej na innych pisarzy, aż do końca IX wieku. Pierwsza część zawiera następujące artykuły: R. Gregoire, *Riflessioni sulla tipologia agiografica della „Vita Augustini” di Possidio* (s. 21—26). Artykuł podkreśla przede wszystkim walory literackie i informacyjne utworu; zwraca także uwagę, że jego wymiary typologiczne przyczyniły się do ustalenia średniowiecznej typologii hagiograficznej. Autor uwypukla trzy zastosowane przez Possydusza typologie: typologię łaski, typologię posługi biskupiej i typologię działalności monastycznej.

V. Grossi, *Il termine „praedestinatio” tra 420—435: dalla linea agostiniana dei „salvati” a quella di „salvatie domnati”* (s. 27—64). Autor ukazuje przyczyny różnicy zdań w chrześcijaństwie zachodnim w kwestii dotyczącej zbawienia człowieka: mistagogia, asceza, poszukiwania intelektualne, polemiki z donatystami i pelagianami. Na tle polemiki z pelagianami autor przeprowadza analizę *De praedestinatione sanctorum* św. Augustyna oraz listu Prospera z Akwitanii do Rufina *De gratia et libero arbitrio*.

G. P. Lawless, *Augustine's first monastery: Thagaste or Hippo?* (s. 65—78). Autor podaje kontrowersyjne opinie dotyczące problemu miejsca założenia przez św. Augustyna jego pierwszego klasztoru.

G. Madec, *Diagramme Augustinien* (s. 79—94). Autor omawia hierarchię bytów w ujęciu św. Augustyna. Zasadnicza struktura to: Bóg — dusza — ciało. Omawiana jest przede wszystkim kwestia bezpośredniej pozycji duszy. Zagadnienie analizowane jest na podstawie *Komentarza do Księgi Rodzaju* skierowanego przeciw manichejczykom.

M. G. Mara, *Note sul Commento alla Lettera ai Romani* (s. 95—104),

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

ukazuje wpływ św. Pawła na nawrócenie i życie św. Augustyna. Analizowany komentarz jest rezultatem refleksji Augustyna nad listem do Rzymian; zaprezentowana w komentarzu optymistyczna wizja wartości chrześcijańskich posiada znaczny wpływ dla opanowania ludzkich pożądań i wyzwoleń się od grzechów.

B. Neunheuser, „*Cum altari adsistitur semper ad Patrem dirigatur oratio*”. *Der Canon 21. des Konzils von Hippo 393. Seine Bedeutung und Nachwirkung* (s. 105—119). Przekaz akt ważniejszych synodów afrykańskich IV i V wieku jest bardzo skomplikowany; wśród różnych zarządzeń dyscyplinarnych autor koncentruje się przede wszystkim na wymienionym w tytule kanonie, który dotyczy porządku modlitw.

I. Opelt, *Augustins Epistula 20. Ein Zeugnis für lebendiges Punisch im 5. Jh. nach Christus* (s. 121—132). Szczęśliwe połączenie przypadku z przenikliwością pozwoliło wiedeńskiemu filologowi klasycznemu Divjakowi odkryć niedawno 28 nieznanych listów św. Augustyna; pochodzą one z dwóch rękopisów z XII i XV wieku. Jeden z listów zawiera informacje o Castellum Fussalence, oddalonym o 40 mil od Hippony. Było tam znaczne skupisko donatystów; ich powrót do ortodoksji pomnożył zadania duszpasterskie biskupa Hippony, o których mówi wspomniany list dwudziesty.

S. Poque, *Au sujet d'une singularité romaine de la „Reditio symboli”* (s. 133—143). Artykuł omawia ukazaną w ósmej księdze *Wyznań Augustyna* sprawę nawrócenia i wyznania wiary przez znanego rzymskiego filozofa, Wiktoryna, co dokonało się za sprawą Symplicjana, ojca duchowego św. Ambrożego. Autorka widzi wartość tej wzmianki w podaniu rytu publicznego wyznania wiary, podkreślając, że w Rzymie było to wydarzenie szczególne.

V. Saxer, *Il vocabolario della benedizione in S. Agostino e le sue fonti* (s. 145—153). Autor dokonuje analizy fragmentów pism Augustyna, w których mówi on o formułach błogosławieństw, oraz analizuje cytaty biblijne dotyczące błogosławieństw przytoczonych przez Augustyna i formuły błogosławieństw w kontekście liturgicznym i w użyciu świeckim.

G. Sfameni Gasparro, *Il tema della concupiscentia in Agostino e la tradizione dell'enkrateia* (s. 155—183). Omawiając zagadnienie pożądania u Augustyna i w tradycji enkratycznej autorka prezentuje najpierw poglądy Tertuliana i Klemensa Aleksandryjskiego; myśl Augustyna na ten temat analizowana jest przede wszystkim na podstawie jego *Komentarza do Listu do Rzymian*.

M. Simonetti, *Sulla tecnica esegetica di Agostino in alcuni sermones veterotestamentari* (s. 185—203). Wśród wydanych mów egzegetycznych mowy poświęcone Staremu Testamentowi przeważają nad nowotestamentalnymi. Podstawowym dla Augustyna motywem dla mów egzegetycznych jest 2 Tm 3, 16: *Wszelkie Pismo od Boga natchnione jest i pożyteczne do nauczania, do przekonywania, do poprawiania, do kształcenia w sprawiedliwości*. Wobec Starego Testamentu w mowach Augustyna przeważa typologia, w odniesieniu do Nowego Testamentu — interpretacja duchowa. Autor obrazuje swoje stwierdzenia krótką analizą fragmentów biblijnych, które są tematem mów Augustyna.

M. Sordi, *Augustinus, De civ. Dei, V, 23 e i tentativi di restaurazione pagana durante l'invasione gotica del V secolo* (s. 205—210). Autorka zestawia relacje dotyczące inwazji Gotów na Imperium Rzymskie przekazane przez Augustyna, Orozjusza, Sozomena i Zosyma.

Dru ga część tomu zawiera następujące artykuły: K. E. Borresen, *Imago Dei, privilège masculin? Interpretation Augustinienne et Pseudo-augustinienne de Gen 1,27 et 1 Cor 11,7* (s. 213—234). Autorka omawia interpretację typologiczną, alegoryczną i androcentryczną aktu stworzenia człowieka u św. Augustyna, a następnie uwypukla elementy augustyńskie u takich późnostażożytnych i wczesnośredniowiecznych pisarzy, jak Beda, Raban Maur, Angelomus z Lexeuil, Piotr Lombard.

P. Brezzi, *Considerazioni sul cosiddetto „agostinismo politico” Alto Medioevale* (s. 236—254). ukazuje wpływ poglądów Augustyna dotyczących polityki na myśl średniowieczną na podstawie wydanej w 1934 r. przez H. X. Arquilliera pracy dotyczącej papieżstwa i politycznej myśli średniowiecza pt. *L'augustinisme, politique du Moyen Age*.

L. Cracco Ruggini, *Gregorio Magno, Agostino e i quattro Vangeli* (s. 255—263). Artykuł omawia zagadnienie pochodzenia czterech ewangelii, wartość świadectw poszczególnych ewangelistów; dokonano tego na podstawie porównania poglądów na ten temat Augustyna i Grzegorza Wielkiego.

R. J., de Simone, *The baptismal and christological catechesis of Quodvultdeus* (s. 265—282). Quodvultdeus, przyjaciel i uczeń Augustyna, jeden z najlepszych jego naśladowców, w swych katechezach interpretował Stary Testament typologicznie, tekstem biblijnym starał się nadać również sens chrystologiczno-sakramentalny.

G. R. Evans, *Augustine on the soul; the legacy of the unanswered questions* (s. 283—294). W artykule ukazano wpływ agustyńskiej koncepcji duszy na myślicieli średniowiecznych, szczególnie na pismo *De anima* Ailreda z Rievaulx.

G. Folliet, *Une collection anonyme „Pro causa iniustae excommunicationis” des VIIe et VIIIe siècles* (s. 295—309). Analizowane dzieło dotyczy ekskomunik w VII i VIII wieku. Autor próbuje dokonać analizy tego zbioru; zbiór nawiązuje do fragmentu listów św. Augustyna do Klasicjanusa i do Auksyliusza.

A. G. Hamman, *La transmission des sermons de saint Augustin: les authentiques et les apocryphes* (s. 311—327), omówił rozprzestrzenianie się kazań św. Augustyna, sprawę ich zbioru oraz pochodzenia apokryfów.

M. Marin, *La definizione agostiniana di antifrasi e la sua fortuna* (s. 329—341). Autor omawia pojęcie *antifrasis* u Augustyna i u Donata.

C. Micaelli, *Osservazioni sulla cristologia di Fulgenzio di Ruspe* (s. 343—360). Praca ta stara się ukazać przyczyny zależności poglądów chrystologicznych Fulgencjusza z Ruspe, zwłaszcza w odniesieniu do zagadnienia ludzkiej duszy Chrystusa, od myśli teologicznej św. Augustyna.

U. Pizzani, *Gli scritti grammaticali attribuiti a S. Agostino* (s. 361—383). Artykuł dotyczy projektu encyklopedii nauk wyzwolonych, dokonanego przez Augustyna w okresie między pobyt w Mediolanie w oczekiwaniu na chrzest a powrotem do Afryki. Projekt ten obejmuje także księgę o gramatyce. Autor przedstawia zawartość i strukturę gramatyki w ujęciu Augustyna oraz świadectwo na ten temat Kasjodora.

A. Quacquarelli, *La elocutio di S. Agostino nelle riflessioni di Cassiodoro* (s. 385—403). Artykuł omawia wpływ stylu i refleksji teologicznej św. Augustyna na myśl Kasjodora, zwłaszcza w dwóch jego pismach: *Institutiones*, będącym wprowadzeniem w studium teologii, i w *Expositio Psalmorum*, które w szczególny sposób oparte jest na *Enarrationes in Psalmos* św. Augustyna.

V. Recchia, *La memoria di Agostino nelle esegesi biblica di Gregorio Magno* (s. 405—434). Powszechnie uznawana jest zależność Grzegorza Wielkiego od Augustyna; dzisiaj krytyka dąży do określenia punktów stycznych w ich doktrynach. Wpływ Augustyna na egzezęzę biblijną Grzegorza autor artykułu ukazał na podstawie porównania obszernych fragmentów *Homilii o ewangeliach niedzielnych* Grzegorza i *Tractatus in Joannem* Augustyna.

P. Siniscalco, *Due opere a confronto sulla creazione dell'uomo Il "De Genesi ad litteram libri XII" di Agostino e i "Libri IV in principium Genesis" di Beda* (s. 435—452). Autor zestawia fragmenty wymienionych w tytule dzieł; momenty zbieżne widzi szczególnie w terminologii i technice kompozycyjnej.

B. Studer, *Una persona in Christo. Ein agustinisches Thema bei Leo dem Großen* (s. 453—487). Artykuł uwypukla elementy agustyńskie

w myśli teologicznej Leona Wielkiego. Uwzględnione są listy i kazania Leona Wielkiego dotyczące nauki o jednej osobie Chrystusa. W drugiej części artykułu omówiono patrystyczne źródła chrystologii Leona.

C. Tibiletti, *La teologia della grazia in Giuliano Pomerio* (s. 489—506). Omówiono tu wyraźny wpływ wypracowanej przez Augustyna teologii łaski na dzieło Juliusza Pomeriusza *De vita contemplativa*, uważane za cenny podręcznik życia duchowego.

M. Zerzer, *Zum Wert antiker Handschriften innerhalb der patristischen Überlieferung* (s. 523—537). Artykuł mówi o wartościach antycznych rękopisów w ramach przekazów patrystycznych, a koncentruje się przede wszystkim na dziejach rękopisów i odpisów dzieł Augustyna i Ambrożego.

A. Zumkeller, *Die pseudoaugustinische Schrift "De praedestinatione et gratia". Inhalt, Überlieferung, Verfasserfrage und Nachwirkung* (s. 539—563). Dzieło zaprezentowane w tytule poświęcone jest zagadnieniu niezmienności woli Bożej, w najstarszych wydaniach nosi ono nawet tytuł *De voluntate Dei*. Autor omawia treść dzieła oraz akcentuje jego wielkie walory stylistyczne.

ks. Tadeusz Kołosowski, Warszawa

2. Augustinianum 26(1986) z. 1—2

Dwudziesty szósty tom czasopisma „Augustinianum” zawiera materiały zorganizowanego przez Instytut Patrystyczny Augustinianum w Rzymie sympozjum na temat: *Orygenizm, apologie i polemiki wokół Orygenesesa (L'origenismo: apologie e polemiche intorno a Origene)*. Sympozjum to odbyło się w Rzymie w dniach 9—11 maja 1985 r. w związku z 1800 rocznicą urodzin Orygenesesa, a wzięli w nim udział najwybitniejsi znawcy myśli Mistrza z Aleksandrii. Wygłoszono 22 referaty, które obecnie zostały opublikowane.

W artykule wstępnym, *La controversia origeniana: caratteri e significato* (s. 7—31), M. Simonetti przedstawił te elementy i punkty nauki Orygenesesa, które stały się przedmiotem sporów, polemik i ataków późniejszych teologów, oraz scharakteryzował niektóre z tych krytyk.

Kolejne dwa artykuły zajmują się analizą poszczególnych kontrowersyjnych poglądów Orygenesesa: U. Bianchi, *L'anima in Origene e la questione della metempsychosi* (s. 33—50), omawia problem wędrówki dusz, a H. Crouzel, *Origène a-t-il tenu que le Règne du Christ prendrait fin?* (s. 51—61), udowadnia, że postawiony Orygenesowi przez Epifaniasza i Teofila zarzut, jakoby nie uznawał wieczności królestwa Chrystusa, jest w świetle zachowanych dzieł Aleksandryjczyka bezzasadny, można go jedynie wysuwać pod adresem późniejszych orygenistów.

Z kolei M. Naldini w artykule *Note sul De Pascha di Origene e la tradizione origeniana in Egitto* (s. 63—71) omawia odkryty w papirusach z Tura w 1941 r. rękopis rozprawy Orygenesesa *De Pascha* oraz na jego podstawie wskazuje na powagę, jaką mimo oficjalnego potępienia cieszyły się pisma Orygenesesa w Egipcie.

Trzy następane artykuły poświęcone stosunkowi Metodego z Olimpu do Orygenesesa i wpływowi Orygenesesa na Metodego: C. Mazzucco, *Il millenarismo di Metodio di Olimpo di fronte a Origene: polemica o continuità?* (s. 73—87), J. Montserrat-Torrents, *Orogenismo y gnosis: Los "perfectos" de Metodio de Olimpo* (s. 89—101), M. Mees, *Paulus, Origenes und Methodius über die Auferstehung der Toten* (s. 103—113).

Z kolei C. Riggi w artykule *Origene e origenisti secondo Epifanio (Haer. 64)* (s. 115—142) omawia obszernie atak Epifaniasza na naukę Orygenesesa i poglądy orygenistów, wskazując na jego związki z atakiem Metodego z Olimpu.

E. Pietrella w interesującym szkicu *L'antiorigenismo di Gregorio di Nissa (de hom. op., 28, ed Forbes, pp. 276—282)* (s. 143—176) wydobywa szereg polemiczno-krytycznych wypowiedzi Grzegorza z Nyssy na temat niektórych poglądów Orygenesa wskazując w ten sposób, że Grzegorz, który wiele Orygenesowi zawdzięczał, nie był bezkrytycznym entuzjastą wszelkich jego nauk, przeciwnie, niemal we wszystkich pismach Nyssenicyka można znaleźć zdania będące ukrytą polemiką z Orygenesem.

C. N. Tsirpanlis w krótkim szkicu *The Origenistic Controversy in the Historians of the Fourth, Fifth and Sixth Centuries* (s. 177—183) referuje opinie, jakie na temat Orygenesa i orygenizmu zapisali Sokrates Scholastyk, Sozomen, Teodoret z Cyru i Ewagriusz z Pontu.

J. Irmischer, *Teodoro Scitopolitano, De vita et scriptis* (s. 185—190) mówi o żyjącym w VI wieku autorze rozprawy pt. *Libellus de erroribus Origenis*, Teodorze, biskupie Scytopolis, oraz o jego wpływie na decyzję potępiającą Orygenesa przez Sobór w 553 r.

Kolejny artykuł: G. Sfameni Gasparro, *Aspetti della controversia origeniana: Le traduzioni latine del Peri archon* (s. 191—205), przypomina okoliczności i przebieg sporu, jaki na tle przekładu dzieła Orygenesa zaistniał między św. Hieronimem i Rufinem z Akwilei.

Kolejne dwa artykuły dotyczą stosunku św. Hieronima do Orygenesa: C. Moreschini w artykule *Gerolamo tra Pelagio e Origene* (s. 207—216) omawia polemikę między św. Hieronimem i Pelagiuszem, w której Hieronim m.in. wyprowadza herezję pelagiańską z nauki Orygenesa. Natomiast w artykule *Origene visto da san Girolamo* (s. 217—222) I. Opetl przedstawia stan badań nad słynnym listem 33 św. Hieronima, zawierającym katalog pism Orygenesa i ich entuzjastyczną ocenę, oraz stara się ustalić datę powstania tego listu.

Kolejne miejsce w tomie zajmuje krótki komunikat pt. *Nota sul giugizio di san Agostino su Origene* (s. 223—227), w którym A. Trapè omawia wypowiedzi św. Augustyna o Orygenesie zawarte w dziełach: *O państwie Bożym* (11, 23 i 21, 27), *O herezjach* (42—43), *Przeciw Julianowi* (5, 47), *Sprostowania* (2, 44); z wypowiedzi tych przebiega szacunek i poważanie dla myśli Orygenesa mimo pewnych zastrzeżeń dotyczących jego niesłusznych stwierdzeń i niefortunnnych sformułowań.

Następny artykuł: V. Grossi, *A proposito della presenza di Origene in Praedestinatus. Il cristianesimo latino del sec. V tra Origene e Agostino* (s. 229—240), omawia wpływ Orygenesa na anonimowe pismo z V wieku znane pod tytułem *Praedestinatus*, a skierowane przeciwko nauce św. Augustyna. Z kolei F. V. Murphy w artykule *Magistros meos nec muto nec accuso: Rufinus on Origen* (s. 241—249) nawiązuje do sporu św. Hieronima z Rufinem o Orygenesa i na podstawie *Apologii przeciw Hieronimowi* ukazuje stosunek Rufina do Orygenesa.

O wpływie myśli Orygenesa na *Tractatus super Psalmos* Hilarego z Poitiers mówi artykuł J. Doignon, *Hilaire lecteur du commentaire d'Origene sur le Cantique des Cantiques? A propos de l'image psalmique du filet tendu à l'âme* (s. 251—260). O wpływie Orygenesa na późniejszych teologów traktują również trzy kolejne artykuły: C. Micaelli, *L'anima di Cristo nella teologia occidentale tra il Quarto e il Sesto secolo: Tracce della presenza di Origene* (s. 261—272); D. Bundy, *The Book of the Holy Hierotheos and Manicheism* (s. 273—279); i S. J. Voicu, *Uno Pseudocristostomo (Cappadoce?) lettore di Origene alla fine del sec. IV* (s. 281—293).

W artykule końcowym *Origene e l'origenismo: Le condanne di Origene* (s. 295—303) H. Crouzel omawia historię orygenizmu wyróżniając w niej pięć faz: okres twórczości samego Orygenesa, okres pierwszych ataków ze strony Metodego z Olimpu i Piotra z Aleksandrii (przełom III i IV w.), okres działalności orygenistycznych mnichów egipskich i palestyńskich w IV

wieku, okres sporów Hieronima z Rufinem, okres działania orygenistycznych mnichów palestyńskich w VI wieku, Ewagriusza i Stefana i wreszcie potępienie nauki Orygenesza przez Kościół pod naciskiem cesarza Justyniana. Druga część artykułu poświęcona jest tej ostatniej sprawie. Po wnikliwej analizie zarzutów postawionych wówczas Orygenesowi autor artykułu dochodzi do wniosku, że potępienie Aleksandryjczyka było pochopne. Nawiązując do zdania św. Tomasza z Akwinu, że w sprawach wiary Kościół mylić się nie może, natomiast w opiniach dotyczących szczegółowych faktów *possible est iudicium Ecclesiae errare propter falsos testes (Quodlibetum IX Quaestio VII, art. XVI)*, H. Crouzel stwierdza, że zarzut herezji postawiony Orygenesowi jest owym faktem, co do którego osąd Kościoła mógł się pomylić *propter falsos testes*.

Tom zamykają recenzje następujących prac: H. J. Eckstein, *Der Begriff Syneidesis bei Paulus (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament. 2. Reihe 10)*, Tübingen 1983, s. 340 (E. Peretto); C. Maier, *Die Johannesoffenbarung und die Kirche*, (Wissenschaftliche Untersuchungen zum NT, 25), Tübingen 1981, s. 676 (P. Grech); W. Bauer, H. Paulsen, *Die Briefe des Ignatius von Antiochia und der Polykarpbrief (Handbuch zum Neuen Testament, 18: Die Apostolischen Väter, II)*, Tübingen 1985, s. 126 (P. Grech); A. Zani, *La cristologia di Ippolito*, Brescia 1984, s. 727 (E. Prinzivalli); J. M. Poffet, *La méthode exégétique d'Héracléon et d'Origène, commentateurs de Jn 4: Jésus, la Samaritaine et les Samaritains (Paradosis. Etudes de littérature et de théologie anciennes, 28)*, Fribourg 1985, s. XXIX, 304 (E. Peretto); E. Prinzivalli, *L'esgesi biblica di Metodio di Olimpo (Studia Ephemeridis "Augustinianum")*, Roma 1985, s. 138 (S. J. Voicu); A. Verwilghen, *Christologie e spiritualité selon Augustin. L'hymne aux Philippiens (Théologie Historique 72)*, Paris 1985 s. 354 (R. J. De Simone); D. Spada, *La fede dei padri (Subsidia Urbaniana 15)*, Roma 1985, s. 659 (R. J. De Simone).

Stanisław Kalinkowski, Warszawa

II. SPRAWOZDANIE

50 lat polskich wykopalisk na Bliskim Wschodzie

W dniach od 23 do 25 czerwca 1986 roku w Uniwersytecie Warszawskim odbyło się sympozjum z okazji 50-lecia polskich wykopalisk na terenach Bliskiego Wschodu i krajów śródziemnomorskich. Spotkanie ponad 140 uczonych z całego świata zbiegło się z uroczystościami obchodów 25-lecia powstania Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze im. Prof. Kazimierza Michałowskiego. Organizatorem sympozjum była Polska Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, której placówki znajdują się obecnie w Kairze i w Warszawie. Na uwagę zasługuje czynny udział strony polskiej reprezentowanej przez około 100 uczonych z ośrodków naukowych związanych z archeologią i konserwacją zabytków. Prócz stacji są to przede wszystkim: Zakład Archeologii Śródziemnomorskiej Polskiej Akademii Nauk, Muzeum Narodowe w Warszawie, Uniwersytet Warszawski, Pracownie Konserwacji Zabytków, Instytut Historii i Kultury Materialnej PAN, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Politechnika Warszawska.

Oficjalnego otwarcia sesji dokonał rektor Uniwersytetu Warszawskiego prof. dr hab. Grzegorz Białkowski, po czym uczestników spotkania serdecznie powitał prof. Henryk Jabłoński, przewodniczący Komitetu Honorowego Sympozjum. Z kolei przewodnictwo obrad objął kierownik

Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego i zarazem przewodniczący Komitetu Organizacyjnego Sympozjum doc. dr hab. Wiktor Andrzej Daszewski, który poprosił o zabranie głosu przedstawicieli zagranicznych instytutów i innych placówek naukowych uczestniczących w spotkaniu. Następnie prof. dr Aleksander Gieysztor, dyrektor Zamku Królewskiego w Warszawie, wygłosił referat *Archéologie et l'histoire: objets et textes*.

Po części oficjalnej uczestnicy sympozjum wzięli udział w otwarciu wystawy: *Archaeological sites investigated by Polish Centre*, którą zorganizowano w głównym hallu Pałacu Kazimierzowskiego na terenie Uniwersytetu Warszawskiego. Ukazała ona dorobek pracy i studiów archeologów, filologów, historyków, historyków sztuki oraz architektów i konserwatorów. Uczni polscy, którzy znaleźli się w grupie naukowców innych państw uczestniczących w pracach terenowych kręgu krajów śródziemnomorskich rozpoczęli w 1936 roku, z inicjatywy prof. K. Michałowskiego, badania na stanowisku misji francusko-polskiej w Edfu. Trwały one do wybuchu II wojny światowej. Materiał zdjęciowy, a przede wszystkim publikacje wystawione w gablocie ukazały bogactwo stanowiska; są to trzy tomy raportów z tych prac (B. Bruyère, J. Manteuffel, K. Michałowski, J. Sainte Fare Garnot, *Fouilles franco-polonaises. Tell Edfu 1937*, Le Caire 1937, t. I; K. Michałowski, J. de Linage, J. Manteuffel, J. Sainte Fare Garnot, *Fouilles franco-polonaises. Tell Edfu 1938*, Le Caire 1938, t. II; K. Michałowski Ch. Desroches, J. de Linage, J. Manteuffel, M. Żejno-Żejmis *Tell Edfu 1939*, Le Caire 1949, t. III) oraz artykuł T. Andrzejewskiego umieszczony w „Roczniku Muzeum Narodowego w Warszawie” pod tytułem *Ostraka demotyckie* (t. II, 1957). O tych badaniach, jak również o innych inicjatywach i działalności prof. K. Michałowskiego wspomniała M. L. Bernhard w południowej prelekcji, na sesji inauguracyjnej. Jako drugi zabrał głos W. A. Daszewski, który w referacie *25 Years of the Polish of Mediterranean Archaeology of the University of Warsaw; past and present*, przedstawił całokształt pracy i badań Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w ciągu 25 lat jej istnienia.

Bogate znaleziska z Edfu zostały zdeponowane w Muzeum Narodowym w Warszawie. Tu również zostały przekazane zabytki ruchome z prac pierwszej polsko-radzieckiej misji wykopaliskowej podjętej po wojnie w 1956 roku na terenie starożytnego miasta Mirmeki (Mirmekion, Mirmekeion) na Krymie. Warto podkreślić, już w dwa lata później ukazała się publikacja K. Michałowskiego, *Mirmeki. Wykopaliska odcinka polskiego w r. 1956* (Warszawa 1958). Badania na tym odcinku, przy współpracy Muzeum Ermitażu były prowadzone przez 3 lata. Prace zaś nad materiałem zabytkowym trwają po dzień dzisiejszy, czego efektem są dalsze publikacje: M. L. Bernhard *Wykopaliska archeologiczne Muzeum Narodowego w Warszawie*, *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie VI*, 1962; Z. Sztetyło, *Mirmeki. Wykopaliska odcinka polskiego w r. 1957*, Warszawa 1976; Z. Sztetyło, *Les timbres céramiques dans les collections du Musée National de Varsovie*, Varsovie 1983.

Powstanie w czerwcu 1959 roku w Kairze, także staraniem prof. K. Michałowskiego, placówki Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego ułatwiło i umożliwiło podjęcie ponownie przez Polaków prac w Egipcie oraz na terenach Bliskiego Wschodu; natomiast Zakładowi Archeologii Śródziemnomorskiej PAN został powierzony obowiązek dokumentacji i publikacji rezultatów wykopalisk polskich. Jednak już w 1957 roku rozpoczęła badania w Egipcie na stanowisku Tell Atrib (Delta) pod kierunkiem prof. K. Michałowskiego ekspedycja Muzeum Narodowego oraz Uniwersytetu Warszawskiego. Bogaty materiał zabytkowy z okresu faraonńskiego i rzymskiego, a także w przeważającej mierze ceramiczny z okre-

su chrześcijańskiego jest obecnie opracowywany przez pracowników Muzeum Narodowego. W następnym roku zabytki Nubii stały się obiektem zainteresowania Polaków. Jednak dopiero w latach 60-tych i 70-tych rozpoczęły się na tym terenie prace wykopaliskowe z udziałem polskich naukowców. Wystawa dała możliwość spojrzenia na bogactwo stanowiska w Faras, gdzie prace ratunkowe pod kierownictwem prof. K. Michałowskiego prowadzono w ramach nubijskiej kampanii UNESCO. Publikacja seryjna ukazała dorobek polskich archeologów, filologów i antropologów pracujących przez 3 lata na tym stanowisku (K. Michałowski, *Faras. Fouilles polonaises 1961*, Warszawa 1962; tenże, *Faras. Fouilles polonaises 1961—1962*, Warszawa 1967; S. Jakobiński, *Faras III. History of the Bishopric of Pachoras*, Warszawa 1972; J. Kubińska, *Faras IV. Inscriptions grecques chrétiennes*, Warszawa 1974; J. Karkowski, *Faras V. The pharaonic Inscriptions from Faras*, Warszawa 1981; W. Godlewski, *Faras VI. Les baptistères Nubiens*, Warszawa 1979; M. Martens-Czarnecka, *Les elements décoratifs sur les peintures de Faras*, Warszawa 1982; T. Dzierżykray-Rogalski, *The Bishop of Faras. Anthropological-Medical Study*, Warszawa 1985). Ponadto wykopaliska w Starej Dongoli (stolicy chrześcijańskiej Nubii) prowadzone od 1964 roku po dzień dzisiejszy oraz prace na stanowisku neolitycznym w Kadero (od 1972 roku) i w okręgu Sindja dały również liczny materiał, zarówno zabytkowy, jak i publikacyjny.

Na wystawie można było zobaczyć obok publikacji stanowisk archeologicznych także zabytki, które zostały przekazane w depozycie z Muzeum Narodowego w Warszawie. Na uwagę zasługują tu naczynia z miedzi, gliny, wapienia i kalcytu z Edfu z okresu Starego Państwa oraz wapienna figura sokola-Horusa z okresu ptolemejskiego i papirus z VII w. po Chr.; a także naczynia gliniane z okresu rzymskiego z Tell Atrib. Ponadto naczynia i lampki gliniane z I tys. po Chr., jak również gliniana krata okienna ze Starej Dongoli oraz przede wszystkim przedstawienie malowidła św. Anny z katedry Faras (VIII w. po Chr.) wskazują niewątpliwie na bogactwo stanowisk nubijskich.

Wykopaliska na Kom el-Dikka w Aleksandrii prowadzone od roku 1960 bez przerwy przez polską misję dały przegląd pozostałości zabytków z okresu hellenistycznego, rzymskiego i bizantyńskiego. Odzwierciedla się to w materiałach publikacyjnych tego stanowiska (L. Dąbrowski *Résumé des recherches archéologiques faites autour du Fort Kom el-Dikka en Alexandrie*, w: Bulletin de la Faculté des Lettres, Université d'Alexandrie XLV, 1960; M. L. Bernhard, *Topographie d'Alexandrie: De tombeau d'Alexandre et le Mausolée d'Auguste*, w: Revue Archéologique XLVII, 1956; M. L. Bernhard, *Quelques remarques sur Alexandrie*, w: Revue Archéologique 1972, fasc. 2; M. L. Bernhard, *Le tombeau d'Alexandre des Arabes*, w: Etudes et Travaux VII, Warszawa 1973; M. Rodziewicz, *La céramique romaine tardive d'Alexandrie*, Warszawa 1976; Z. Borkowski, *Inscriptions des factions à Alexandrie*, Warszawa 1981; M. Rodziewicz, *Les habitations Romaines tardives d'Alexandrie à la lumière des fouilles polonaises a Kom-el-Dikka*, Warszawa 1985; W. A. Daszewski, *Corpus of mosaics from Egypt I*, Mainz 1985). Należy również wspomnieć o prowadzonych dziś na tym terenie, pod kierunkiem architekta stacji Wojciecha Kołataja, pracach rekonstrukcyjnych teatru i term z okresu rzymskiego, w których bierze udział strona polska oraz egipska z ramienia Egyptian Antiquities Organization. Niezależnie od tego ważne miejsce studiów w Aleksandrii zajmują prowadzone przez Polaków badania antropologiczne, czego dowodem są publikacje: T. Dzierżykray-Rogalski, *Compte-rendu des l'examen anthropologique des ossement humain trouvé dans les necropoles arabes de Kom el-Dikka, Alexandrie*, w: Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, LIX, 1966; T. Dzierżykray-Rogalski, E. Promińska, *Some Problems of the Mortality of Contemporary Inhabitants of*

Alexandria according to Social Environment, w: Travaux du Centre d'Archéologie méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences VIII, 1969, oraz: E. Promińska, *Variations de taille des habitants d' Alexandrie au cours des siècles*, Travaux du Centre d'Archéologie méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences XXV, 1985.

Oprócz wyżej wymienionych stanowisk w Egipcie także starożytne Teby są miejscem wykopalisk i badań egiptologicznych polskich archeologów, jak również prac rekonstrukcyjnych prowadzonych przez Polaków przy współpracy EAO. Po przeprowadzonych badaniach wykopaliskowych przez polskie misje archeologiczne na stanowiskach w Deir el-Bahari, w świątyni królowej Hatszepsut (od 1961 roku) oraz Totmesa III (od 1962 roku) rozpoczęto prace rekonstrukcyjne. Architekci Pracowni Konserwacji Zabytków współpracując z egiptologami Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Kairze starają się odtworzyć całkowity stan architektoniczny i dekoracyjny obydwu budowli. Rezultaty prac rekonstrukcyjnych zostały opracowane w oddzielnych komunikatach oraz publikacjach Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN. Stan badań naukowych nad świątynią Hatszepsut oddają prace egiptologiczne: L. Dąbrowski, *Temple de Hatchepsout à Deir el-Bahari, 3e terrasse. Projet de la reconstruction du mur ouest de la cour*, w: *Études et Travaux II*, 1968; tenże, *The main hypostyle hall of the Hatshepsut at Deir el-Bahari*, w: *Journal of Egyptian Archaeology* 56, 1970; E. Dąbrowska-Smektała, *Remarks on the Restoration of the Eastern Wall on the 3rd Terrace of Hatshepsut*, w: *Études et Travaux II*, 1968; J. Lipińska, *Studies on Reconstruction of the Hatshepsut Temple at the Deir el-Bahari. An Collection of the Temple Fragments in the Egyptian Museum*, Berlin 1973; M. Marciniak, *Sur les sens d'yt a l'époque ramesside*, w: *Études et Travaux VI*, 1972, pozostałe pozycje, przypis 1 s. 78; E. Laskowska-Kusztal, *Le sanctuaire ptolémaïque de Deir el-Bahari III*, Warszawa 1984. Również badania konserwatorów uzyskały ostatnio publikację w zeszycie PKZ z 1986 roku, vol. 3, *The Temple of Queen Hatshepsut. Results of the Investigations and Conservations Works of the Polish-Egyptian Archeological and Preservation Mission, Deir el-Bahari*. W tym miejscu warto również powiedzieć o rezultatach prac przy świątyni Totmesa II (publikacje: J. Lipińska, *Inscriptions of Amenemone from the Temple of Tuthmosis III at Deir el-Bahari*, w: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 96, 1969; M. Marciniak, *Les inscription hiératiques du temple de Thoutmosis III, Deir el-Bahari I*, Warszawa 1974; J. Lipińska, *The Temple of Tuthmosis III, Architecture, Deir el-Bahari II*, Varsovie 1977; J. Lipińska, *The Temple of Tuthmosis III. Statuary and votive Monument, Deir el-Bahari IV*, Varsovie 1984). Świątynia posiadała wspaniałe reliefy malowane. Niestety w okresie Nowego Państwa została całkowicie zniszczona, a kamienia z niej użyto do innych budowli. Od 1978 roku odtworzenie wystroju ścian świątyni, a więc jej reliefów jest tematem prac grupy archeologów Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze. Projekt rekonstrukcji został przedłożony w 1985 roku Egyptian Antiquities Organization.

Na wystawie można było zobaczyć nie tylko zdjęcie modelu zespołu świątyni grobowych w Deir el-Bahari, a więc świątyni Hatszepsut, Totmesa III i Mentuhotepa, lecz również rysunki rekonstrukcji ściany północnej sali hypostylowej świątyni Totmesa III oraz graficzny projekt rekonstrukcji ściany północnego górnego dziedzińca świątyni Hatszepsut.

Nie można także w tym miejscu pominąć prac prowadzonych przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w okręgu Deir el-Bahari na 23 stanowiskach neolitycznych. Znaleźiska są datowane od wczesnego do późnego neolitu. Wiele z nich koresponduje z odnalezionymi w osiedlach kultury Nagada (X).

Ponadto na uwagę zasługują prace archeologiczne i rekonstrukcyjne

Pracowni Zabytków oraz EAO (od 1973 roku) meczetu emira el Kebir Qurqumas (publikacja z 1985 roku w zeszycie PKZ, *Mausoleum of Qurqumas in Cairo. Results of the Investigations and Conservations Works*, vol. 2) i przede wszystkim wiosną 1986 rozpoczęte wykopaliska w oazie Fajum w Naklun. Nowo odsłonięty klasztor wraz z przylegającym do niego obszarem eremów jest ogromnie ciekawym stanowiskiem ze względu na odkryte tam papiirusy greckie, koptyjskie, arabskie oraz, jak dotąd, jeden napisany po łacinie. Krótka działalność archeologów wiosną tego roku pozwoliła jedynie na przebadanie kilku samotni mnichów, kościoła oraz śmietniska na terenie klasztoru. Jednak znaleziska nie tylko papiirusów, które wskazują na ważność tego ośrodka monastycznego, lecz także ogromnej ilości ceramiki oraz pozostałości malowideł pozwala rokować duże nadzieje na osiągnięcie w przyszłości bogatego i interesującego materiału archeologicznego.

Polska działalność na terenie Syrii to przede wszystkim Palmyra. Rozpoczęte w 1959 roku prace w zachodniej dzielnicy miasta, w tzw. obozie Dioklecjana i na terenie głównej nekropoli palmyreńskiej, w Dolinie Grobów, były prowadzone pod kierunkiem prof. K. Michałowskiego aż do jego śmierci. Całe to antyczne miasto zostało dość dokładnie przebadane, a jego historia znana jest od I w. przed Chr. po okres ajjubidów. Dotychczas ukazało się osiem woluminów przedstawiających stan badań na tym stanowisku, jednakże jeszcze daleko jest do wyczerpania całego tematu (niektóre publikacje przedstawione na wystawie: K. Michałowski, *Palmyre. Fouilles Polonaises. I—V*. Warszawa 1959—1966; M. Gawlikowski, *Les temples palmyreniennes. Palmyre. Fouilles Polonaises VI*, Warszawa; A. Sadurska, *Le tombeau de famille d'Alaine, Palmyre. Fouilles Polonaises. VII*, Warszawa 1977; M. Gawlikowski, *Les pricipie de Dioclétian (Temple des Enseignes). Palmyre. Fouilles Polonaises. VIII*, Warszawa 1984; tenże, *Monuments funéraires de Palmyre*, w: *Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences IX*, 1970).

Warto przy tym nadmienić, że 23 czerwca, a więc w dniu inauguracyjnym sympozjum została otwarta w Muzeum Narodowym w Warszawie przy współpracy Muzeum w Palmyrze i Muzeum Narodowego w Damaszku wystawa Sztuka Palmyry ze zbiorów Arabskiej Republiki Syryjskiej.

Polskie wykopaliska na Cyprze w Nea Paphos założone w 1965 roku trwają do chwili obecnej. Prace wykopaliskowe i rekonstrukcyjne prowadzone w dzielnicach mieszkalnych, w willi rzymskiej w tzw. pałacu gubernatorów, gdzie odkryto wspaniałe mozaiki, dały bogaty i interesujący materiał badawczy dla późniejszych studiów. Prócz publikacji Z. Sztetyłło, *Les timbres céramiques, Nea Paphos I (1965—1973)*, Varsovie 1976; W. A. Dąszewski, *La mosaïque de Thésée. Etudes sur les mosaïques avec représentations du labyrinthe, de Thésée et du Minotaure, Nea Paphos II*, Varsovie 1977, na wystawie można było zobaczyć figurę wapienną z V w. przed Chr. oraz zdobioną amforę z VII—VIII w. przed Chr.

Także Irak stał się w latach 70 i 80 terenem polskich wykopalisk. Od 1979 roku wszystkie stanowiska są eksplorowane przy współpracy z Iraq State Organization of Antiquities and Heritage. Tak więc polską działalnością zostały objęte Nimrud (cytadela i pałac) Tell, Saadiya nad rzeką Diałą, Bijan, ufortyfikowana wyspa na Eufracie oraz w rejonie Eski Mosul nad Górnym Tygrysem Raffaan Kh. Saleh, Tell Rijin (Tell Raffan) i Nemrik.

Dwa następne dni sympozjum wypełnił bogaty program obrad plenarnych przedpołudniowych i popołudniowych, w czasie których wygłoszono 13 referatów. Poświęcone one były działalności wykopaliskowej polskiej i obcych misji na niektórych stanowiskach basenu Morza Śródziemnego, a przede wszystkim ich historii oraz badaniom i pracom rekonstrukcyjno-konserwatorskim. Organizatorzy spotkania podzielili bieg obrad tematycznie. Tak więc 24 czerwca referaty dotyczące prac na terenie Egiptu i Nubii wygłosili: J. Leclant, *Bilan et perspectives d'archéologie égyptienne*;

J. Lipińska, *Deir el-Bahari*; P. Posener-Krieger, *History of the Old Kingdom in the light of the Abu-Sir papyri*; R. Stadelmann, *Excavation and restoration at the Temple of King Sety in Gurna*; T. Säve-Söderbergh, *Lower Nubia in Tuthmoside times*. Następnego dnia zaś w sesji przedpołudniowej omówiono stanowiska świata greckiego i rzymskiego. Na uwagę zasługują tu referaty: V. Karageorghis, *Hellens on Cyprus*; A. Bahnassi, M. Gawlikowski, *Palmyra*; I. Saverkina, *Most important discoveries in Bosphorus area in recent years*. Ponadto ważne miejsce w obradach zajmowały badania prehistoryczne na terenie Sudanu, Egiptu i Iraku. Referat na ten temat wygłosili dwaj polscy uczeni W. Chmielewski i L. Krzyżaniak. Sesja popołudniowa tego dnia została poświęcona tematowi konserwacji zabytków oraz zabezpieczenia stanowisk. Tu bardzo interesujące omówienia dali A. Kadry, *Problems of preservation and conservation of Egyptian antiquities*; M. Damerji, *Conservation of antiquities in Iraq*; E. Akurgal, *Restoration and conservation of monuments in Turkey*; Z. Wysocki, *Scientific research — preparatory step for conservation of ancient monuments*.

Podsumowania i zamknięcia obrad dokonał minister kultury i sztuki prof. dr Kazimierz Żygulski oraz rektor Uniwersytetu Warszawskiego prof. dr hab. Grzegorz Białkowski, obaj członkowie Komitetu Honorowego sympozjum. Podkreślili roboczy charakter spotkania i ogromny wkład pracy jego organizatorów.

Warto nadmienić, że sympozjum stało się również okazją do wydania książki pt. *50 lat polskich wykopalisk w Egipcie i na Bliskim Wschodzie* (Warszawa 1968) oraz wybicia medalu pamiątkowego ku czci prof. Kazimierza Michałowskiego.

W czasie spotkania gospodarze zorganizowali dla osób zainteresowanych wycieczki do Poznania, Kórnik i Krakowa. Uczestnicy mogli także zwiedzić galerię Faras i przygotowaną specjalnie ekspozycję sztuki Palmyry w Muzeum Narodowym w Warszawie oraz Zamek Królewski i Pałac w Wilanowie.

Katarzyna Urbaniak, Warszawa